

Катерина Дуса

РОЛЬ РОДИНИ В УКРАЇНСЬКИХ СУДАХ ПРО ЧАРИ

У розвинених людських спільнотах родина являє собою елементарну соціальну структуру, що лежить в основі більш складних соціальних утворень. З родиною часто були пов'язані різні аспекти емоційного, соціального, економічного і навіть політичного життя соціуму. Саме тому родина привертає увагу дослідників, що займаються питаннями гендерної, економічної і соціальної історії, історії повсякдення тощо. Крім того, більше п'ятдесяти років тому історія родини виділилась в окремий міждисциплінарний предмет. Тож не дивно, що родина стала одним із важливих аспектів, до яких вже з кінця 70-х рр. ХХ ст. звернулись історики європейських судів про чари. Перш за все, їхню увагу привернув імовірний зв'язок, що існував між сімейним статусом звинувачених у чаклунстві і їх репутацією відьом¹. Особливу увагу дослідників привернула також амбівалентність ролей, які могла відігравати родина під час судів про чари. Проте деякі автори пішли далі спорадичного використання історії родини і зробили спробу окреслити всю історію судів над відьмами як метафору родинного життя. Дебора Віллс у дослідженні «Плекання у злобі. Полювання на відьом і материнська влада у ранньомодерній Англії» порівнює відьму з образом поганої матері, яка вико-

ристовувала свою владу на шкоду тим, хто її оточував, яка віддавала свою любов і увагу демону-помічнику (*familiar*), а не власним дітям². Однак такі дослідження належать швидше до цікавих, хоча й штучних інтелектуальних конструкцій, які навряд чи можуть претендувати на доказовість, вже не говорячи про відсутність перспективи подальших досліджень у тому ж ключі.

У свою чергу, існує велика кількість контекстів, у яких можна розглядати суди про чари. Серед іншого, важливим аспектом судів про чари є конфліктні ситуації, що призвели до звинувачень, які варто досліджувати під кутом зору тих елементарних антропологічних структур, які породили ці конфлікти. Для українських (як, щоправда, і для більшості інших) судів такими структурами є сусідство, родина, підпорядкування (зокрема, стосунки між господарем і слугою), ділові стосунки. У даній розвідці ми розглянемо українські (переважно волинські і подільські) суди про чари кінця XVII–XVIII ст. у їх зв'язку з родинним життям³. Ми дослідимо ті ролі, які могла відігравати родина у судах про чари, а також спробуємо відповісти на питання, яким чином конфлікти всередині родини призводили до звинувачень у чарах, на якому рівні ці конфлікти відбувались, та, з іншого боку,

¹ Одними з перших, хто звернув на це увагу, були англійські дослідники Кіт Томас і Алан Макфарлен, а також американський дослідник Джон Демос: Thomas K. Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England. – London: Penguin Books, 1991; Macfarlane A. Witchcraft in Tudor and Stuart England. – Prospect Heights, ILL.: Waveland Press, 1991; Demos J. Entertaining Satan: Witchcraft and the Culture of Early New England. – New York: Oxford University Press, 1983.

² Wills D. Malevolent Nurture: Witch-hunting and Maternal Power in Early Modern England. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1995. – P. 14, 34.

³ Варто зауважити, що попередні дослідники українських судів про чари, такі як В. Антонович, П. Єфименко, К. Штепа, не торкалися соціального аспекту проблеми. Пор.: Антонович В. Колдовство. Документи – процессы – исследование. – СПб., 1877; Єфименко П. Суд над ведьмами // Киевская старина. – 1883. – Т. 11; Штепа К. Про характер переслідування відьом в старій Україні. – К., 1928.

як саме у судах про чари відобразилась родинна підтримка, що, безперечно, теж мало місце. Проте розпочнемо свою розвідку з не менш важливої ролі родини – ролі, яку родинні зв'язки відігравали в успадкуванні магічних здібностей.

Чари у спадок

Генетична передача магічних здібностей є одним із ключових моментів у міфологічній традиції багатьох народів світу. Уявлення про успадкування відьомства є майже таким самим універсальним, як і віра у відьом. Ареал поширення цих уявлень включає Сибір, Європу, Африку, Південну і Північну Америку. Тому не дивно, що першими дослідниками цього явища були саме антропологи, результати напрацювань яких пізніше використали історики європейського полювання на відьом.

З методологічної точки зору не зайвим буде подати кілька прикладів з найвідоміших антропологічних досліджень, які стосуються уявлень про успадкування магічної сили відьом. Так, англійський антрополог Еванс-Прітчард у класичній роботі про відьомство в африканському племені азанде звертає увагу на те, що для азанде відьомство – це фізична субстанція десь у животі, так зване *tangu*, яка має форму овального темного набряку чи мішечка, іноді наповненого різними дрібними речами. Цю субстанцію неможливо виявити ззовні, тож із тіла її діставали лише *post-mortem*. Цілком очевидно, що така офізиченість відьомства призводить до віри азанде у його генетичну передачу. Механізм передачі працює таким чином: чоловіки можуть передавати відьомство лише синам, а жінки лише дочкам⁴. Представники іншого африканського племені, гусії, також вірять в успадкування магічних здібностей відьом. Проте в деяких

інших племенах вважається, що відьомство переходить до представників наступного покоління на інший спосіб. Так, наприклад, у племені ловеду відьомство передається з молоком матері (тобто чоловік може бути відьмою, але передати відьомство своїм дітям він не зможе). А для того, щоб стати відьмою, в племені мбугве необхідно здійснити інцест з відьмою попереднього покоління⁵.

Віра у спадковість відьомства була поширена й у Західній Європі. Проте тут здебільшого побутувало переконання у тому, що для набуття відьомства недостатньо просто народитися у родині, в якій хтось із батьків був відьмою. Потрібно було дати дитині уроки чарів. Так, англійський пуританський проповідник Вільям Перкінс писав у своєму «Discourse of the Damned Art of Witchcraft» (вперше надруковано посмертно у 1608 р.), що відьомство – це «мистецтво, якому можна навчитися»⁶. Але у народній свідомості панувала віра у передачу такого знання здебільшого лише всередині власної родини⁷. Саме тому досить часто траплялись звинувачення у чаклунстві проти кількох членів однієї родини⁸.

Подібна тенденція простежується і в інших країнах. Густав Хеннінгсен пише про ситуацію, що її спостерігав «відьомський адвокат», інквізитор Салазар у країні басків у 1609 р.: «У Цугаррамурді* побував загальноєвропейський зразок віри у відьом: відьомство було мистецтвом, якому потрібно було навчатися. Проте наші знання про родинні зв'язки тих, хто робив зізнання перед інквізицією, дозволяють зробити висновок, що відьомська справа мала передаватись у певних родинах з покоління в покоління»⁹. У матеріалах з Нової Англії віра у відьомську спадковість фігурує лише маргінально. Тут здебільшого звинувачували чоловіків відьом, а не їх дітей¹⁰.

⁴ E. E. Evans-Pritchard. Witchcraft amongst the Azande // Witchcraft and Sorcery / Ed. Marwick M. – London: Penguin Books, 1990. – P. 29–30.

⁵ Всі приклади взяті з: Macfarlane A. Witchcraft in Tudor and Stuart England. – P. 212.

⁶ Цит. за: Holmes, C. Popular Culture? Witches, Magistrates and Divines in Early Modern England // Understanding Popular Culture. Europe From the Middle Ages To the Nineteenth Century / Ed. S. L. Kaplan. Berlin, New York: Mouton, 1984. – P. 96.

⁷ Ibid.; а також: Gaskill M. Crime and Mentalities in Early Modern England. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 57.

⁸ Поп.: Briggs R. Witches and Neighbours: The Social and Cultural Context of European Witchcraft. – Oxford: Blackwell Publishers, 2002. – P. 197.

* Село, з якого розпочалась серія баскських судів над відьмами. Курсив далі мій.

⁹ Henningsen G. The Witches' Advocate: Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609–1614). – Reno: University of Nevada Press, 1980. – P. 34.

¹⁰ Demos J. Entertaining Satan. – P. 70–71.

Підсумовуючи сказане, хочеться процитувати Робіна Бріггса: «Європейське відьомство не вважалося фізичною субстанцією, яку можна було успадковувати несвідомо, подібно до того, як це уявляли азанде: віра у те, що відьма свідомо обрала службу не тому господареві, була сталою частиною народних вірувань. (...) Проте, віра у «зіпсуту кров» так само мала міцне коріння, а тому над дітьми, чи братами й сестрами засуджених відьом завжди висіла загроза бути притягненими до суду слідом за ними»¹¹.

Якою ж була ситуація з генетичною передачею чарів в Україні? Дотепер в Україні питання спадковості магічних здібностей розглядалось у зв'язку з образом відьми у фольклорі. Згідно з народними оповіданнями, відьомство могло передаватись у спадок. Віра ця була пов'язана із так званими *родимими відьмами*, які отримували свої магічні здібності від народження, а разом і якусь фізичну ваду, як правило, хвіст, і смужку темного волосся вздовж спини. Таким чином, українська родима відьма зі своїм відьомським хвостом нагадує відьом африканських азанде з їх відьомською субстанцією у животі. Проте паралельно із родимими відьмами існували і *відьми вчені* (іноді їх також називали *роблені*), тобто такі, що свідомо ставали відьмами через навчання, або через ритуал ініціації і подальше навчання¹². Але чи підтверджують матеріали судів цей етнографічний поділ на родимих і вчених відьом? Ризикуючи завчасно знищити інтригу, мусимо, проте, одразу зауважити, що в актових книгах цей поділ жодною мірою не відображений. Водночас джерела подекуди містять відголоси народної віри у передачу магічних здібностей генетично чи шляхом навчання всередині родини.

Часто у справах про чари фігурували особи, які насправді займались тими чи іншими магічними практиками – ворожбою, знахарством тощо. Цікаво, що ці особи далеко не завжди виступали в ролі звинувачених. Вони взагалі могли не з'являтися у

суді, проте на них посилались як на джерело інформації про зниклі чи вкрадені речі, про особу відьми, яка наслала хворобу чи посуху, про місцезнаходження скарбу тощо. На щастя, особи, що займалися магічними практиками, не залишились німими і великими статистами. Подекуди можна розчутити і уривки їхніх особистих історій, з яких дізнаємось, що свої надзвичайні здібності і/чи знання вони отримали від когось з батьків або від старшого прямого родича (діда-баби).

Наведемо декілька прикладів. У лютому 1710 р. у ковельському міському суді розглядалась справа Григорія Козловського, звинуваченого у невдалому цілителстві, а простіше кажучи, у шахрайстві. Проти нього давали свідчення його колишні пацієнти та їх родичі. Із свідчень нам відомо, що практику у Ковелі Григорій мав вже як мінімум чотири роки. До того ж, як випливає зі свідчень, магічне лікування не завжди було марним і дехто з його пацієнтів все-таки видужав. Коли ж дійшла черга Григорія давати свідчення, він розповів, що про магічний метод лікування безсоння і лихоманки він дізнався від свого батька, який радив на такий спосіб допомагати людям. На питання слідства, чи знає він щось про відьомство і чи вміє викликати і виганяти демонів, Григорій відповів негативно¹³.

Про цілу групу магічних практиків із різних сіл поблизу Вінниці дізнаємось від Барбари Костецької, яка у травні 1742 р. давала свідчення проти своєї господині Вікторії Рабчинської. Якщо вірити Барбарі, Вікторія намагалась позбутись свого чоловіка, хорунжого Роха Рабчинського (який в той час знаходився невідомо де зі своєю хоругвою), причому зробити вона це хотіла за допомогою чарів, а тому відіслала Барбару на пошуки підходящих для даної мети засобів. Під час виконання цього квесту Барбара зверталась до кількох магічних практиків і реакція деяких з них на пропозицію була доволі цікавою. Наприклад, одна з чарівниць відмовилась зачаровувати Роха

¹¹ Briggs R. *Witches and Neighbours*. – P. 215.

¹² Про народні оповідання див. напр.: Гнатюк В. Знадоба до української демонології. – Т. 2. – Вип. 2 // Етнографічний збірник. – Т. 34. – Львів, 1912. – С. 98–100, 106; Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях // Украинці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 432, 438, 441–442.

¹³ ЦДІАУК. – Ф. 35, оп. 1, спр. 13, арк. 234–236 (1710 р.).

Рабчинського, мотивуючи відмову таким чином: «... że ja go nie mogę struć ani oczarować, gdyż on ma u siebie starszego diabła jak mój, któren mu co nosi ziemię z granicy». Проте нас у даній справі найбільше цікавить чоловік із с. Свинохи, з огляду на інформацію про нього і його матір. Барбара Костецька дізналась про цього практика з рекомендацій одного чоловіка з с. Добриводи. Той розповів, «że takowy człek znajduje się w Świniuchach, ale ten mie człek nie leczył, tylko matka jego, jednak on od matki swojej wszystko umie, która już umarła, a ten człowiek zowie się Lekarczuk». До цього Лікарчука Вікторія Рабчинська поїхала власною персоною і за допомогу у насланні злого духа на свого чоловіка обіцяла йому 200 злотих, пару волів і корову. Але якщо вірити словам Барбари Костецької, то вона встигла завчасно попередити того чоловіка, щоб він не погоджувався. Тож Лікарчук відмовив Вікторії, посилаючись на невдалий досвід своєї матері: «... że tego czynić nie chce, bo moja matka, pamiętam, że jednej dziewce to była uczyniła, to i tę dziwkę zły duch zamordował, i moję matkę, to i ja się boje, bo mam żonę i dzieci»¹⁴.

Звертаючись для порівняння до прикладів з Лівобережжя, знаходимо там подібні ж тенденції. Наприклад, Мотрена з с. Журавки, піддана Михайлівського Переяславського монастиря, несподівано для себе дізналась, що може без загрози для здоров'я розкручувати закрутки на полях. Сталось це, коли якась вдова на ім'я Левчиха «пришла до ей и объявляла, что вей на ниве закручено з волос пшенице, просила ей чтобы она Матрона пошла на ниву и отвила оной». Проте Мотрена «разсудя, что как завивают оние закрутки люде, ведающия какое небудь чаровство, так бы когда она Матрона таковіе закрутки отвила неведаючи онаго чаровства, не последовало какой-нибудь оной просителки Левчихи либо ей самой Матроне беди отказавалсь; что она таковых откруток завитих отвивати опасовається и не хочет». Але Левчисі вдалось переконати Мотрену, що у тої є дар, який вона мала успадкувати від своєї матері, тому що та «будто бі умела отвивать такой колос, а потому невозможно, чтобы она Матрона онаго отвиват незнала»¹⁵.

Ворожбит Прокоп Прасоленко розповідав у червні 1773 р. у гадяцькому міському суді про те, що навчений мистецтву відгадувати по зірках, де знаходяться вкрадені речі і грабіжники, «въ двадцати годахъ де домъ своимъ роднымъ умершимъ козакомъ полку Нежинского села Поповки Павломъ Прасоломъ»¹⁶.

З вищесказаного можна припустити, що людина, яка практикувала магію, повинна була завоювати довіру потенційних клієнтів. Вірогідно, за такою людиною мав би стояти авторитет когось із батьків, який зміцнював позиції магічного практика і додавав відтінок легітимності його діям в очах соціуму.

Іншою була ситуація з тими, хто набув серед односельців поганої слави відьми. На нашу думку, репутацію відьми, швидше за все, отримували не стільки за заняття чорною магією, скільки за поганим і сварливим характером. Хоча, з іншого боку, особі, якій постійно закидали звинувачення у відьомстві, важко було зберігати стоїчний спокій. Тож не дивно, що її реакції носили агресивний характер, а це, своєю чергою, підтверджувало її погану репутацію. По-друге, самого сварливого характеру, звичайно ж, було замало. Великої ваги набувала реакція, яку антропологи називають *пояснення нещастя чаклунством* (*explanation of misfortune by witchcraft*). Якщо після чергової сварки з людиною, щодо якої були підозри в чаклунстві, в домі ставалось якесь лихо, то причину вбачали у наведенні нею злих чарів.

Можна припустити, що погана слава в окремих випадках могла закріпитись за цілою родиною на кілька поколінь. На жаль, маємо обмаль прикладів такого характеру. А тому історію родини «відьом» з Вижви можна вважати радше винятком, який, тим не менше, потребує уваги. Репутація відьом закріпилась за членами цієї родини в трьох поколіннях. Подамо цю історію у дещо зміщеному хронологічному порядку.

У січні 1731 р. до міського суду м. Вижва звернувся Лук'ян Задерейчук зі скаргою на дружину Федора Колядича, Олянушку. Як

¹⁴ Антонович В. Колдовство. Документы – процессы – исследование. – СПб., 1877. – № 49. – С. 94–95 (1742).

¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 990, оп. 1, спр. 535, арк. 8 (1765 р.). Тут і далі орфографія і пунктуація джерела не змінені.

¹⁶ Там само. – Ф. 127, оп. 1076, спр. 135, арк. 9 зв. (1773 р.).

свідчить актовий запис, Олянушка закидала своїй сестрі, дружині Лук'яна Задерейчука, що та зачарувала якогось Супронюка на смерть. Крім того, іншим разом вона назвала дітей Лук'янихи *narod czarownicki*. Єдиний свідок сварки, Бейла Бескова розповіла у суді, що якось до неї прийшла Олянушка і почала жалітись на свою сестру, що та нібито готує проти неї мало не змову, до якої залучила місцевого священика. Той під час служби перевернув догори дном келих – і все це їй на шкоду. Тож вона тепер не певна, чи й житиме. Тоді Бейла, зустрівши у місті Лук'яниху, покартала її, кажучи, що не можна шкодити власній сестрі, на що та відповіла «nie iest to prawda zem ia to slyszala od ludzi, ze siostra moia tak na mi powiada»¹⁷. Подібні випадки звинувачень між близькими родичами не були рідкісними і ширше вони розглядатимуться далі. Зараз же нас цікавитиме подальша доля героїв цього інциденту.

Історія неофіційних звинувачень Лук'янихи у чаклунстві продовжилась у травні 1732 р., коли Павло Огорельчук посварився з родиною Задерейчуків через випас худоби. Внаслідок сварки між двома родинами встановились досить ворожі відносини, які вилились у низку взаємних позовів до суду. В одному з позовів ідеться про те, що якось дружина Огорельчука при зустрічі з Лук'янихою обізвала її відьмою¹⁸. Таке звинувачення могло б бути звичайною інвективою, спрямованою на образ честі, яка не мала під собою жодного підґрунтя. Епітет *czarownica* у даному контексті можна було б розцінити як аналог часто вживаного *kurwa*. Проте з подальших подій видно, що Павлиха досить чітко уявляла собі, за що саме вона назвала Лук'яниху відьмою.

Далі звинувачення перейшли на інший рівень і до сварки був залучений пасинок Задерейчука і син Лук'янихи Олекса. Дружина Огорельчука, зустрівши хлопця на фільварку, почала його ображати: «meierem hubatym nazywac zlodzieskim czarownickiem narodem powiadaiać ze twoia baba Łomazianka ziadła Tokaryka u Chilczuka, a matka twoia takaz czarownica poiadła Suproniukow»¹⁹. Тож зрозу-

міло, що за Лук'янихою міцно закріпилась слава відьми через смерть Супронюка, про яку у 1731 р. згадувала і Олянушка, сестра Лук'янихи. Проте Павлиха у своїх закидах назвала чарівницею також і бабу Олекси, Ломазянку. Це звинувачення можна було б віднести до розряду гіпотетичних припущень, які могли рівною мірою бути як правдою, так і неправдою, коли б не поталанило знайти актовий запис щодо особи Ломазянки.

За 16 років до описаних подій, у липні 1716 р. міщанка Ломазянка подала позов на Супроньову (!) і її родину. Діти Супроньової кілька разів приходили попід хату і ляляли її. А одного разу син Супроньової сказав Ломазянці: «...zjadłeś Tokaryka i Chiłczuka, a teraz nam zjadłeś matkę; postój no, czarownico, nie ujdzie to, zaraz, by pare wolów odważyć, poszlemy zaraz po kata, wnet my cię sprobujemy, nie nasyłać było kury pod chatę nasze, aby śpiewała na szkodę nasze»²⁰. Як бачимо, всі закиди мали під собою досить довгу історію – слава «з'їдених» Токарика, Хільчука і Супронюка виявилась доволі живучою і хвостом тягнулась за трьома поколіннями, закріплюючи за ними репутацію *naroda czarownickiego*.

Проте історія на цьому не закінчується. Останньою жертвою поганої родинної репутації стала, як не дивно, Олянушка Колядинова. Її у серпні 1732 р. викликали до суду у зв'язку з позовом Даніеля Чижевського. Той звинувачував Олянушку в тому, що під час сварки вона прокляла його дитину і та невдовзі померла. За всіма ознаками, дитина була «з'їдена»²¹. Схоже на те, що підозри щодо Олянушки циркулювали і до цього випадку, а смерть дитини після її прокльонів не залишила жодних сумнівів щодо її магичних здібностей, спрямованих на зло.

Звинувачення всередині родини

Ліндал Ропер свого часу зазначала в есе «Чари і фантазія у ранньомодерній Німеччині»: «Відьомство підкріплювалось яскравою амбівалентністю почуттів: варто було боятись чарів не від тих, хто був тобі байдужим, але від тих, хто був близьким і

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 216б (1731 р). Тут і далі орфографія і пунктуація джерела не змінена.

¹⁸ Там само. – Арк. 263–263 зв. (1732 р.).

¹⁹ Там само. – Арк. 266 зв. (1732 р.).

²⁰ № 21 (1716) див.: Антонович В. Колдовство... – С. 64.

²¹ ЦДІАУК. – Ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 229–230 (1732 р.).

міг застосувати знання твоїх інтимних секретів тобі на шкоду»²².

Твердження це видається цілком справедливим, адже у народній свідомості чари були злочином утаємниченим і становили особливу небезпеку ще й тому, що відьмою у переважній більшості випадків вважався не аутсайдер, а людина, що жила у безпосередній близькості від постраждалого і була, так би мовити, «внутрішнім ворогом». У переліку найпоширеніших складових відьомської міфології світу, укладеному Філіпом Маєром, під номером 3 йдеться про те, що відьми зазвичай атакують власних сусідів та родичів, і не шкодять незнайомцям чи людям, які живуть на відстані²³. Подібне твердження знаходимо і у Алана Макфарлена: «Безсумнівно, у відьомстві звинувачували людей, яких знали дуже близько. Лише кілька обвинувачень були спрямовані проти людей здалеку»²⁴.

Проте іноді небезпека була ще ближчою. Ворогом міг виявитись не просто знайомий чи сусід, а член власної родини, адже «найтісніші зв'язки і найзапекліша вороженча пов'язані як протилежні, але водночас нерозривні полюси: якщо кровні зв'язки і поєднували людей, то часто це поєднання здійснювалось через особливу силу взаємної ненависті»²⁵.

Повертаючись до африканських прикладів, варто нагадати про специфіку родини у племінних суспільствах, де все плем'я могло складатись із самих лише родичів. А тому антропологи не раз наголошували на тій особливій ролі, що її відігравала спорідненість у формуванні звинувачень у чаклунстві. Лише кілька племен, серед них плем'я някуза і кагуру, не розділяє віри у те, що відьма може напасти на своїх родичів²⁶. У інших племен, наприклад, у цева, в 90% випадків першими підозрюваними у відьом-

стві ставали родичі²⁷. Проте африканці, зазвичай, чітко усвідомлюють різницю поміж окремими системами спорідненості, скажімо, між кровними родичами і некровними, тими, що прийшли в плем'я... Тож щодо представників різних груп діє і різна система очікувань: одних найчастіше підозрюють у зачаруванні, звинувачення ж щодо інших можуть викликати серйозний сумнів у душевному здоров'ї обвинувача. У полігамних племенах някуза, пондо, кагуру і ловеду, нормальною річчю є конфлікти між дружинами, які часто виливаються у звинувачення у відьомстві²⁸. Найбільша ж кількість звинувачень була направлена проти шлюбних родичів (наприклад, в племенах ньюпе, гісу, пондоланд, зулу). Серед ловеду і кагуру практикуються також звинувачення між чоловіками і дружинами. А от чоловік з племені азанде чи індіанського племені навахо навряд чи наважиться звинуватити дружину, яка народила йому дітей, адже через віру у спадковість відьомства його діти автоматично вважатимуться відьмами²⁹.

У Європі і Новій Англії найбільше звинувачень було зроблено проти сусідів. Однак звинувачення родичів також становлять значну кількість, достатню для того, щоб виділити їх в окрему групу³⁰. Олександр Лавров, дослідник російського відьомства XVIII ст., також виділяє в окрему групу звинувачення проти родичів³¹.

В українських народних оповіданнях про відьом доволі часто можна зустріти історії про розправу над відьмою, яку свідомо чи несвідомо вчинив хтось із її родичів. Це міг бути близький родич – чоловік, син, або особа більш віддаленого ступеня спорідненості – сват, кум, пасерб³².

У матеріалах українських судів про чари нерідко трапляються випадки, коли у чарах звинувачували саме когось із родичів.

²² Roper L. *Witchcraft and Fantasy in Early Modern Germany* // *Witchcraft in Early Modern Europe. Studies in Culture and Belief* / Ed. J. Barry, M. Hester and G. Roberts. – Cambridge: Cambridge University Press: 1991. – P. 229.

²³ Mayer Ph. *Witches* // *Witchcraft and Sorcery* / Ed. Marwick M. – London: Penguin Books, 1990. – P. 56.

²⁴ Macfarlane A. *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. – P. 168.

²⁵ Briggs R. *Witches and Neighbours*. – P. 195.

²⁶ Macfarlane A. *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. – P. 235.

²⁷ Marwick M. G. *Sorcery in its Social Setting. A Study of the Northern Rhodesian Cewa*. – Manchester: Manchester University Press, 1965. – P. 99.

²⁸ Macfarlane A. *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. – P. 235.

²⁹ Ibid. – P. 236.

³⁰ Ibid. – P. 169; Demos J. *Entertaining Satan*. – P. 284.

³¹ Лавров А. С. *Колдовство и религия в России: 1700–1740 гг.* – М., 2000. – С. 374.

³² Напр.: Гнатюк В. *Знадобы до української демонології*. – С. 128–131; Иванов П.В. *Народные рассказы о ведьмах и упырях*. – С. 456.

Окремо варто виділити справи про звинувачення між чоловіками і дружинами. У даній розвідці ми їх не розглядатимемо, тому що такі конфлікти пов'язані з любовними справами, ревнощами і використанням любовної магії (або ж мають все це як обтяжувальний компонент), а це потребує окремого дослідження.

Виглядає цілком логічним той факт, що найбільше звинувачень у чаклунстві робилось проти некровних родичів. З одного боку, спілкування з ними було тіснішим й інтенсивнішим, ніж із сусідами, а довіри до них, з іншого боку, було набагато менше, ніж до кровних родичів.

Як свідчать матеріали міських книг, найпоширенішим звинуваченням проти родичів в українських містах, як і в африканських племенах, було звинувачення проти родичів за шлюбом.

У серпні 1746 р., Ян Зіневич звернувся до кременецького міського суду зі скаргою на тещу й тестя, які ніби-то намагалися зачарувати його, підсипаючи якийсь чарівний порошок до його чобіт. Проте, як з'ясувалось, теща й тесть тут були ні при чому. Порошок до чобіт Зіневича підсипала дружина, яка таким чином намагалась викликати у чоловіка відразу до себе, бо одружили її з ним силоміць³³.

Також із підозрою поставився до свого тестя-священника, Матеуша Підчашинського, інший мешканець Кременця, Прокіп Федорович. Він мав підозри, що тесть намагається зжити його зі світу і з цією метою винайняв жінку, Романиху Апкію (Гапку), яка мала його зачарувати. Прокіп нібито бачив, як Романиха висувувала на печі якісь чари, а тесть наказав всипати цю отруту до борщу. Проте, як і в попередньому випадку, підозри проти тестя виявились безпідставними. На звинувачення у злих намірах проти Прокопа Романиха відповіла, що заготовлені нею чари призначались не йому, а її чоловікові³⁴.

Проте, щоб виявити неприязнь до шлюбних родичів, необов'язково було офіційно

звинувачувати їх у суді. Внутрішньосімейні тертя і напруга, латентна антипатія могли проявитись у непрямий спосіб, наприклад, у дачі показань проти шлюбного родича. У 1767 р. дубенський міський суд розглядав справу про зачарування мельника Карпа. Однією з підозрюваних була Ганна Духінська, проти якої першою свідчила її невістка Петриха. Вона розповіла, що у своїй свекрухи бачила «*dwoje ziela, jedne w flaszcze moczone, kolor czerwony, a drugie w przyskrynku, jak imbir*». Далі Петриха, вже посилаючись на плітки, розказала, що «*nie widziała, tylko słyszała, że ludzie wiele o tym gadali, że swekrucha miała zczarować Karpa*»³⁵.

Грапляються випадки, коли люди відмовлялися стати на захист звинувачених у чаклунстві родичів за шлюбом, або ж воліли зберігати нейтралітет. Так, наприклад, вчинив мешканець Кам'янця-Подільського, Григорій Бабіженко, тещу якого у 1710 р. Ян Ставицький звинуватив у наведенні чарів на свій дім: «*teszcza... motuzkiem jakims chwiała i wiele czarow czyniac*»³⁶. З цього приводу Бабіженко резонно зауважив, що «*z strony teszczy nie znam sie i nie interesuje sie do tego*»³⁷.

У матеріалах судів відбито і специфіку неофіційних звинувачень проти шлюбних родичів, коли недовіра і прихована ворожість виявлялись через поширення пліток про те, що хтось із родичів займається чарами. Наприклад, у Дубні у 1732 р. пліткування Текли проти своєї невістки Ганни призвели до того, що сусіди Гембажовські звернулися до міського суду із звинуваченнями проти Ганни. У суді Ганні закидалось, що вона зачарувала Стефана Гембажовського за допомогою якогось зілля. При цьому дружина позивача Гапка посилалась на слова Текли, яка довірила їй таку інформацію: «*Нарко, moja synowa potłukła ziele, i nie położyła na płocie od kowala, tylko od twego domu na płocie rozłożyła*», і під кінець інтимно додала: «*nie wydaj mię*»³⁸.

А у 1722 р. вдова Матвійова подала скаргу до ковельського міського суду проти свого зятя Матвія Ткача. Після смерті Ма-

³³ ЦДІАУК. – Ф. 20, оп. 1, спр. 4, арк. 9 (1746 р.).

³⁴ Див.: Антонович В. Колдовство... – № 58. – С. 114, (1746).

³⁵ Там само. – № 69. – С. 132, 1767 р.

³⁶ Там само. – № 11. – С. 56, 1710 р.

³⁷ Там само.

³⁸ № 38 (1732) див.: Там само. – С. 81.

твійової дочки і дружини Ткача у них виникли непорозуміння через майно, і зять почав прилюдно звинувачувати свою тещу у відьомстві³⁹.

Класикою жанру можна вважати звинувачення у чаклунстві проти мачухи. Повторні шлюби не були рідкістю через високий рівень смертності. А існування усиновлених дітей і мачухи під одним дахом рідко було безхмарним, адже «загальновідомий фольклорний образ злої мачухи був перебільшенням, в основі якого лежав поширений феномен»⁴⁰. Повсякденні побутові сутички, на яких увага могла б не акцентуватися, коли б учасниками були рідні мати й діти, а ще більшою мірою суперечки через спадок, що залишався по смерті голови родини – все це могло стимулювати загострення відносин, що, зрештою, за певних умов могло призвести до звинувачення у чаклунстві.

У травні 1726 р. Яцко Потапович подав до міського суду Вижви позов проти власної дочки, Марушки Степанової Герасимовичової, яка називала свою мачуху відьмою. Яцко просив у суддів про справедливість «bo mi to słyszac wstyd miedzy ludzie»⁴¹. Марушка відповіла на звинувачення, що мачуха сама почала цю війну – неодноразово сварила її і ображала. Вона ж і справді назвала мачуху відьмою, проте не вигадала цього, а лише повторила за людьми. До того ж на її мачуху вже були позови до суду через звинувачення у відьомстві⁴².

Спадок був причиною конфлікту між Людвігою Адамовою Єткевичовою і її мачухою, Анастасією Залеською. Людвіга звернулась до кременецького суду із скаргою, в якій йшлося про те, що мачуха погрожувала зачарувати її чоловіка і її саму, якщо вони звернуться до суду з приводу спадку⁴³.

Майнові непорозуміння неодноразово призводили до конфліктів і між кровними родичами, здебільшого братами і сестрами. У вирішенні майнових питань дійові особи іноді могли, як у попередньому випадку,

вдатися до погроз застосувати чари. Григорій Кабровський у червні 1755 р. приніс до кременецького суду позов проти свого брата Остапа. Два брати не могли знайти порозуміння через спадок, що залишився після смерті їх матері. Одного разу Григорій прийшов до будинку брата, щоб вирішити це питання, а дружина Остапа, Агафіція, накинулася на нього, почала кричати і бити, а наостанок ще й запустила в нього глеком. З часом Агафіція застосувала проти нього якихось чарів з метою отруїти його. Проте у даному випадку Остап засвідчив свою непричетність до злодіянь своєї дружини, заявивши у суді, що вже сам покарав свою дружину, і пообіцяв наглядати за нею у майбутньому⁴⁴.

Проте кровні родичі могли звинувачувати один одного у заподіянні чарів і у банальних повсякденних сутичках, спричинених занадто близьким співіснуванням. Брати Стефан і Юрко Охримчуки подали позов один на одного до Кам'янецького міського суду. Стефан скаржився, що його брат разом зі своєю родиною намагається зачарувати його родину за допомогою якихось викурювань і вимітання сміття. Молодший же брат, Юрко, також звинуватив брата і його родину у заподіянні чарів шляхом якихось намовлянь⁴⁵.

Причиною звинувачення кровного родича у відьомстві могла бути і погана репутація цієї людини у власній родині через якийсь поганий вчинок у минулому. До міського суду Вижви у червні 1726 р. звернувся Олекса Микитюк зі скаргою проти Стефана Герасимовича, брата своєї дружини Христі⁴⁶. Як виявилось, одного разу Стефан прийшов до будинку Олекси і там ображав свою сестру і навіть плюнув на неї. Іншим разом він атакував її вже публічно на вулиці, називаючи відьмою і звинувачуючи у тому, що вона «з'їла» їх батька і свого попереднього чоловіка. У суді Стефан відмовився обговорювати свої родинні проблеми і пуб-

³⁹ ЦДІАУК. – Ф. 35, оп. 1, спр. 17, арк. 105 зв. (1722 р.).

⁴⁰ Briggs R. Witches and Neighbours. – P. 206.

⁴¹ ЦДІАУК. – Ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 397 зв. (1726 р.).

⁴² Попередні звинувачення проти дружини Яцка Потаповича знаходимо напр.: № 28 (1718), див.: Антонович В. Колдовство... – С. 69–72.

⁴³ № 37 (1732), див.: Там само. – С. 80–81.

⁴⁴ ЦДІАУК. – Ф. 20, оп. 1, спр. 5, арк. 84 зв., 85 зв. (1755 р.).

⁴⁵ № 32 (1729), див.: Антонович В. Колдовство... – С. 76.

⁴⁶ Цікаво, що у травні цього ж року дружина Стефана, Марушка, також відповідала перед судом через конфлікт із мачухою. Див. на кілька параграфів вище.

лічно вибачився, пояснивши свою агресивну поведінку тим, що був п'яний⁴⁷.

Випробування небезпекою – родинна підтримка

Досить часто історики, що досліджували суди про чари, залишали поза увагою амбівалентний характер своїх матеріалів, які відображають не лише історію злочи, підозр, задрощів і переслідувань. Навпаки, у великій кількості випадків ці джерела є ілюстрацією теплих стосунків усередині родини, позитивного ставлення до дальших родичів та інших членів соціуму. Останнім часом про це заговорило дедалі більше дослідників. Впадає у вічі те, що в досить великій кількості справ про чари і члени родини, і члени спільноти з однаковою готовністю виступали на захист особи, несправедливо звинуваченої у чаклунстві⁴⁸. Проте нас, зважаючи на специфіку обраної теми, цікавитиме саме родинна підтримка.

Незважаючи на численні випадки звинувачень, спрямованих проти родичів, кількість випадків, коли члени родини надавали підтримку тим, хто через чари опинився у біді, була значно більшою. Існує думка, що мотивацією таких дій на підтримку родича могла бути своєрідна форма страхування: надавши допомогу, можна було самому сподіватись на підтримку у майбутньому⁴⁹.

Основним об'єктом переживань у більшості справ про чари як у Європі, так і в Україні, були діти. Документи свідчать про те, що дорослі з готовністю інвестували зусилля і фінанси у разі, коли виникали проблеми зі здоров'ям дитини. Частими були сварки поміж сусідами, викликані тим, що хтось чужий намагався долучитись до виховання дитини, здебільшого шляхом тілесного покарання⁵⁰. Переживання через хворобу чи смерть дитини незрідка були причиною виникнення підозр у тому, що хвороба була викликана чиєюсь злою волею, що тут не обійшлося без чарів⁵¹.

Звернімось до українських прикладів судів про чари. У серпні 1730 р. мешканець Вижви Остап Павлович побачив, що діти його сусіда, Олекси Микитюка, потаємно пробрались на його город і там крали боби. Вони вже назбирали повні сорочки бобів, коли Остап схопив їх, відібрав украдене разом із сорочками і покарав дітей, побивши їх. Через якийсь час дружина Микитюка, зустрівши дружину Павловича, накинулась на неї, назвала відьмою, через яку перехворіли її діти, а також звинуватила Остапа Павловича у жорстокому поводженні з ними⁵². Проте цей випадок не можна вважати типовим – зазвичай чаклунство вважалось причиною хвороби, коли не було іншої видимої причини.

Як, наприклад, трапилося у Ліснівцях у 1747 р., коли двоє дітей млинаря Івана Бутелюрчука побачили на цвинтарі Марушку Петрикову і Іваниху Мельничку, які з невідомих причин лежали там. Діти прибігли і розповіли про це батькові, який на той момент був зайнятий, тож вирішив не втручатися. Через якийсь час він почув шум і побачив, що натовп веде жінок до замку. Коли через кілька днів у одного з синів Бутелюрчука віднялись ноги, батьки цілком логічно запідозрили втручання злих чарів, насланих як помста. Хоча Іван і його діти не були причетні до цього арешту, однак підозрювані у відьомстві жінки бачили дітей на цвинтарі і могли припустити, що це саме вони здійняли галас, через який їх заарештували. Проте родина млинаря повелась досить правильно з точки зору церкви – вони не стали звертатись по допомогу до цілителів, а пішли до церкви і хлопчик видужав⁵³.

А у липні 1727 р. члени цеху кушнірів внесли скаргу до суду міста Олика на дружину Мацея Суховича. Коли з дому Мацея виносили цехову скриньку, його дружина здійняла галас і почала проклинати всіх членів цеху і їх родини: «*piasek z ziemi biorąc, ugorę rzucała u przymawiała posypuiąc, zebyscie*

⁴⁷ ЦДІАУК. – Ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 14–14 зв. (1726 р.).

⁴⁸ Gaskill M. *Crime and Mentalities*. – P. 51–52.

⁴⁹ Briggs R. *Witches and Neighbours*. – P. 219.

⁵⁰ Ibid. – P. 208.

⁵¹ Sharpe J. A. *Instruments of Darkness: Witchcraft in Early Modern England*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997. – P. 177–8.

⁵² ЦДІАУК. – Ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 204–206 зв. (1730 р.).

⁵³ AGAD. – *Księga czarna Krzemieniecka 1747–1777*. – mf 18958. – S. 53–55. (1747).

так, iako ten piasek wiatr rozwieie, tak y zeby się rozwiali wszyscy zony y dzieci wasze, y co tylko do gęby iey przyszło przeklinała tak z zydow, iako y z chrzescian»⁵⁴. Через якийсь час ремісники внесли повторну скаргу, оскільки діти кількох з них насправді захворіли, і для них очевидним був зв'язок між прокльонами Суховичової і хворобою дітей⁵⁵.

Ще більші переживання батьків, а подекуди і більш рішучі дії викликала смерть дитини. У ковельського писаря Якуба Волінського померла дитина. Ми не знаємо, що могло призвести до таких висновків, однак Якуб був переконаний, що дитина його померла через те, що її зачарувала дружина Василя Оксентійовича. Тож упродовж 1717–1719 рр. писар, не звертаючись до офіційного правосуддя по допомогу, чинив психологічний тиск на родину Оксентійовича, весь час нагадуючи їм про померлу дитину і погрожуючи їм катом і спаленням. Так, у вересні 1717 р. він прийшов п'яний під дім Оксентійовичів, привів із собою пса, прив'язав його під деревом і почав звинувачувати і погрожувати: «u mnie dziecko umarło ia na ciebie kata poszle, bo tys dziecko moie poiadł zło wedmo»⁵⁶. Про померлу від чарів дитину Якуб Волінський згадував щоразу, ідучи повз будинок Оксентійовичів, про що ми дізнаємось із скарги Василя Оксентійовича, датованої липнем 1719 р.: «...coraz idoncy mimo mego domu julico takze idoncy na moio zono mowi te słowa, ze wiedzma czarownica... i kaze ze jo spalic ze y moia corka z tego swiata zeyszła czrez wasze czary»⁵⁷.

Батьки померлої внаслідок зачарування дитини могли звернутись до суду з офіційним звинуваченням, як це зробив Даніель Чижевський у серпні 1732 р. Його дитина померла після того, як він посварився з Олянушкою Колядичовою, яка, розлютившись, пригрозила: «rochwałką na zdrowie czyniła, co ludzi słyszeli, ze dziatki ia doczekam ze dnia iutrzeyszego niedoczekam». Скоро похвалки здійснились: «dnia 4 po tey puchwalkie poniedziałkowy u wnocy bywszey szcie zdrowe do nocy zachorowało tak ciężko bez zadney inne przyczyny bywszy zdrowę, dnia 3 Panu Bogu ducha oddała».

Справа швидко набула розголосу. Дізнавшись про те, що дитина так незвично тяжко хворіла, добрі люди порекомендували звернутись до замкового уряду. Звідти на місце пригоди для освідчення прислали Васька Кольтачука. До нього і до батька померлої дитини звернулася місцева єврейка Елова Сисла, кажучи: «Panowie, iest na te pewny znak inqwuantum umrze to dziecko zprzed ludzki zlego uczynky, to będzie znak z tyłu sini aty zprzodu biało, aniezeli z Bozkiey woli umrze, nie będzie zadne znaku»⁵⁸. У європейських справах про чари нормальною практикою було обстеження тіла дитини, причину смерті якої вбачали у відьомському втручанні. Вважалось, що можна розпізнати сліди зачарування у дивних ранах, синцях, подряпинах, або ж тіло могло просто зсохнутись, так, ніби з нього високтали всі життєві соки⁵⁹.

Коли в присутності представника уряду оглянули тіло дитини Чижевського, то і справді знайшли знаки, про які попереджала єврейка. Таким чином, факт зачарування був незаперечним. Коли тіло дитини ще не винесли на цвинтар, Даніель Чижевський, «płacząc», вийшов з будинку і побачив Колядичеву, що проходила повз ворота. Даніель гукнув до неї, щоб дала йому і його родині спокій. Вона ж відповіла новими прокльонами: «...a ty napasniku, boday to u na ciebie nawitało albo u na drugich dzieciey twoich»⁶⁰. Після цього Чижевський накинувся на Колядичеву і побив її, а пізніше ще раз звернувся до суду, адже боявся за здоров'я своїх дітей.

У зачаруванні дитини, яка померла, батьки у запалі могли запідозрити навіть тих, хто стояв вище по соціальній драбині. Як правило, у таких випадках до офіційного звинувачення не доходило – про свої підозри батьки могли розповісти іншими членам соціуму, або кинути свої звинувачення прямо в обличчя підозрюваним. Проте такі справи закінчувались не на користь батьків померлих дітей. У травні 1739 р. жителька Олики, Ганна Скопільська, була покарана 100-ма різками за несправедливе звинувачення дружини райці Олександра Райського

⁵⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1237, оп. 1, спр. 8, арк. 20 (1727 р.).

⁵⁵ Там само. – Арк. 20 зв. – 21.

⁵⁶ ЦДІАУК. – Ф. 35, оп. 1, спр. 15, арк. 222 зв. – 223 (1717 р.).

⁵⁷ Там само. – Арк. 307 (1719 р.).

⁵⁸ Там само. – Ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 229 зв. (1732 р.).

⁵⁹ Пор. напр.: Roper L. Witchcraft and Fantasy. – P. 219.

⁶⁰ ЦДІАУК. – Ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 230 (1732 р.).

у тому, що вона нібито зачарувала її дитину, від чого та і померла⁶¹.

Григорій Бороховський подав у січні 1726 р. скаргу до міського суду Виживи на свою підлеглу, Христю Микитюк, яка насилала прокльони на його дружину. Кілька свідків підтвердило, що Христя, якимось прийшовши до корчми, звинувачувала свою господиню у тому, що та зжила зі світу її дитину. При цьому вона погрожувала, що не вибачить господині, аж доки житиме⁶². Сама Христя у суді заперечила свої звинувачення. Її версія перебігу подій була такою: «iак mi dziecie umarło zszedszy sie w karczynie z zonkami stali mię pytac iuz to po dzieciecu mowie ia: iuz iezeli to mam s łaski bozey niech my zal chwała będzie, iezeli zas od złych ludzi niech im P Bog zwidzi»⁶³.

Справи про хвороби і смерть дітей є прикладом форсмажорних ситуацій, у яких батьки виявляли схвильованість, турботу і вміння реагувати в таких критичних обставинах. У цих випадках підтримка партнера виглядає як цілком закономірна. Коли ж чоловік представляв у суді дружину, несправедливо звинувачену у чаклунстві, то, з одного боку, таку ситуацію можна розглядати як звичайну судову процедуру, а з іншого – вона могла бути виявом довіри шлюбному партнерові, відданості, відстоювання доброї слави родини. Випадків таких існує дуже багато⁶⁴. Проте є справи, які свідчать, що турбота про партнера є незаперечним фактом. Ян Михайлюк звернувся у квітні 1741 р. до дубенського суду зі звинуваченням проти Демка Халічука. Останній представився ворожбитом і обіцяв вилікувати дружину Яна Орину від безпліддя. Та нібито завагітніла і Демко скрізь хвалявся, як він добре зумів вилікувати жінку, і запрошував усіх на хрестини. Проте, коли Орина звернулась до лікаря і до бабок, то з'ясувалось, що вагітність у неї не справжня. Більше того, вона почала себе гірше почувати і чоловік навіть викликав для неї лікаря з Острога.

Але, незважаючи на всі ці заходи, Орина померла, а її чоловік вирішив притягти до відповідальності горе-ворожбита⁶⁵.

Допомогу нерідко надавали навіть некривним родичам⁶⁶. Яскравим прикладом таких справ може бути випадок, що мав місце у Красиліві в 1720 р. Під час посухи й епідемії жителі Красилова вчинили розправу над старою Каплункою, яку запідозрили в тому, що вона відьма. Зять старої жінки, Федір Мельник, з ризиком для себе спробував врятувати свою тещу від лікування, і вночі таємно намагався вивезти її із міста, але був перехоплений. Під час розправи він також намагався умовити натовп пожалити Каплунку, але безрезультатно. Проте Федір не залишив цю справу, а подав позов проти заводіїв розправи над тещею до дубенського міського суду⁶⁷.

Безперечно, родина відігравала досить важливу роль у судах про чари. По-перше, саме родина вважалась основною «школою чаклунства». По-друге, родина створювала безліч конфліктних ситуацій, які, зрештою, могли вилитись спочатку у підозри, а потім і у відкриті звинувачення у чаклунстві. Можна припустити, що у багатьох випадках звинувачення були лише каталізатором, який дозволяв випустити на поверхню почуття, що роками приховувались від стороннього ока. Проте помилково було б вважати, що у справах про чари на поверхню виринали винятково негативні почуття. Джерела демонструють турботу про дітей, партнерів і навіть некривних родичів.

На завершення хотілося б ще раз процитувати Робіна Бріггса: «Родина як джерело безпеки... залишалась яскраво амбівалентною впродовж усієї своєї довгої і складної історії. Хоча родинні проблеми і не дають пояснення феномену відьомства, вони є необхідним контекстом, без якого цей феномен неможливо зрозуміти»⁶⁸.

⁶¹ № 44 (1739). Див.: Антонович В. Колдовство... – С. 88–89.

⁶² ЦДІАУК. – Ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 392 зв. (1726 р.).

⁶³ Там само. – Арк. 393.

⁶⁴ Ось лише кілька таких справ: ЦДІАУК. – Ф. 50, оп. 1, спр. 1, арк. 128–129 (1715 р.); ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 14–14 зв. (1726 р.); ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 115 зв. – 116 (1728 р.); ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 163 зв. (1729 р.); ф. 32, оп. 1, спр. 5, арк. 397 зв. – 398 (1726 р.); ф. 35, оп. 1, спр. 15, арк. 307–307 зв. (1719 р.); ф. 1237, оп. 1, спр. 8, арк. 80–90 зв. (1728 р.); ф. 1237, оп. 1, спр. 8, арк. 617 зв. – 618 (1733 р.).

⁶⁵ № 46 (1741). Див.: Антонович В. Колдовство... – С. 90.

⁶⁶ Напр.: ЦДІАУК. – Ф. 1237, оп. 1, спр. 8, арк. 483–483 зв. (1731 р.); ЦДІАУЛ. – Ф. 142, оп. 1, спр. 7, с. 260–262 (1730 р.).

⁶⁷ № 30 (1720). Див.: Антонович В. Колдовство... – С. 73–74.

⁶⁸ Briggs R. Witches and Neighbours. – P. 223.